

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כג, תשל"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על ספרי עתיקות*

ב. בית שערים**

חובבי עתיקות וחוקריהן ימצאו עניין בפרך החדש, המסכם את החפירות הארכיאולוגיות בבית-שערים. יש בו תצלומים מפוארים וסרטוטים מכל הממצאים, וכמובן הכתובות המעניינות אותנו, עם הסברים ודין מפורט מאת פרופ' נחמן אביגד, המספר את קורות החפירות והתגליות ומסכם את ערכן, ואף מעיין בשאלה המעניינת ביותר, אם אמנם נתגלה לנו קברו של ר' יהודה הנשיא בכבודו ובעצמו. אולם אנו כאן נעסוק רק בבעיות הלשון. הדבר הפולט ביותר הוא, שרוב הכתובות בבית-שערים לשונן יונית, ורק מיעוטן עברית. לכאורה הדבר מפליא: מאין כל כך הרבה יונית לבית-קברות של יהודים? אבל צריך לזכור, שרוב האנשים האלה הקבורים בבית שערים היו יהודים עשירים מחוץ לארץ, דוברי יונית. הם ביקשו להיקבר כאן, בעיר הסנהדרין, כדי לחסות בצלם ובקרבתם של

* שודר בשבועון הלשון ב"קול ישראל".

** "בית שערים, החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי"ג -

תשי"ח, פרך שלישי, מערכות הקברים מס' 12 עד 24, מאת נחמן אביגד, הוצ' החברה לחקירת א"י ועתיקותיה ומוסד ביאליק, ירושלים תשל"ב.

חכמי הסנהדרין, ובייחוד בעירו של ר' יהודה הנשיא שנקרא
רבינו הקדוש. היהודים האלה מחוץ לארץ הביאו עמם
את לשונם הלועזית ואת מנהגיהם ואת סגנונם באמנות הקישוט.
לעומת זה, מה שפתוב בעברית - אינו פתב מפואר, אלא
כתיבה חפשית, פשוטה ולא יפה, במכחול או במסמר, ורק
פדי להדריך את כל הנכנס, שידע היכן ימצא קבר פלוני
או אלמוני. ודוקא כתיבה פשוטה זו לצורך עממי נעשתה
באותיות עבריות.

עם זה מפליאה העובדה, שפמעט כל שמות הגברים
שמות עבריים הם, ודוקא שמות של נשים אינם עבריים,
אלא או מיונית או מרומית. ולדבר הזה לפי שעה אין הסבר.
בהודמנות זו של גילוי קברים בישראל ראוי להזכיר
את המלה ארון. מה פירוש ארון? בימינו, פשאומרים ארון,
הפונה לרהיט ניצב, שיש בו דלתות הסובבות על ציר. בתוך
ארון פזה של ימינו - מדפים או סידורים לתליית בגדים.
אך בימים ההם ארון לא היה ניצב. לארון ניצב וגבוה היו
קוראים מגדל. בכל בית שהיו בו רהיטים, עמד מגדל, וגם
שידה וגם תיבה - אלה שלושת הסוגים של רהיטי בית: שידה,
תיבה ומגדל, אבל לא ארון. ארון היו קוראים לתיבה ארוכה
ומושכבת, וכיסויה מלמעלה. ומתי גלוסקמה (או גלוסקום)?
- תרגום יוני וארמי למלה ארון. ובכן, הוא ארון והיא
גלוסקמה, ואין ביניהן ולא כלום. אף על פי כן נשאר
בעברית שתי המלים זו בצד זו: גם ארון וגם גלוסקמה.
אלא שהמלה ארון מעלה בזיכרונו את הצירופים:
"ארון האלהים", "ארון הברית", "ארון הקודש" וכדומה;

ועל כן גם ארון מתים נחשב תמיד שם מכובד יותר. לא כן השם גלוסקמה. הגלוסקמה הייתה משמשת לכל מיני חפצים גדולים וקטנים, כגון לשטרות, ספרים, תכשיטים, כסף או מזון. גם בקבורת מתים שימשה הגלוסקמה – אבל רק לקבורת ילדים, או לליקוט עצמות. אם הייתה התיבה גדולה, או יקרה, או מקושטת, לא קראו לה גלוסקמה, אלא ארון.

ומעניין כאן המין הדקדוקי של המלה ארון. אנו רגילים היום, שארון לשון זכר הוא. אבל במקרא הוא נמצא שתי פעמים גם בלשון נקבה: פעם אחת בסיפורו המפורסם של השליח לעלי הזקן, ואלה דבריו: "...וגם שני בניך מתו, חפני ופינחס, וארון האלהים נלקחה (לא נלקח, אלא נלקחה). ועוד פעם אחת בדברי הימים (ב' ה, יא). כנראה, בדיבור העממי היה ארון גם לשון נקבה. וכן נאמר במשנה: "ארון שהיא רחבה מלמטה וצרה מלמעלה, והמת בתוכה" – ועוד כיוצא באלו גם בתלמוד. אבל למרבה הפלא גם בתוך בית-הקברות של בית-שערים המין הדקדוקי מתחלף מחדר לחדר: פעמיים כתוב בזכר ("הארון הזה", "זה ארונו של פלוני"), וחמש פעמים בנקבה ("זו ארונו של פלוני"). כנראה, המיעוט בלשון זכר – בהשפעת הכתובים שבמקרא. אבל הרוב בלשון נקבה – בהשפעת הדיבור.

ועתה, כמה הערות על דרכי הכתיב. בימים ההם, בימי התלמוד, כבר התחיל הכתיב להתמלא לא רק ב"וים, אלא אף ב"וידים. הכתיב חודשים ב"ויו כבר מצוי מימי המגילות הגזויות, כלומר הרבה לפני חורבן הבית. אבל כאן, בבית-

שערים, יש גם יוֹדִים: כְּגוֹן השם הליל (הַלֵּל) – יוֹד בין שתי
הלמ־דים, – כלומר יוֹד בשביל לסמן את התנועה e. כידוע,
נמצאו שפע של יוֹדִים כאלה בפסיפסים שבבתי-הפנסות
במאת השנים שלאחר מכן.

בעיה אחרת של כתיב הלוא היא המלה שָׁל: איך כתבו
אותה לפני? האם הייתה המלה של צמודה למלה שאחריה
(כמו במשניות שניקד הנוך ילוֹן זֶל?) או שמא נכתבה נפרדת,
כמו שאנחנו נוהגים היום? כידוע, במקרא המילית הקטנה
הזאת כתובה בשתי צורות, פעמים כך ופעמים כך. בשיר
השירים לא כתוב "מטתו שֶׁל שלמה", אלא בצמוד: מִטָּתוֹ
שֶׁל־שְׁלֹמֹה, בתיבה אחת. וכן בספר יונה: "בְּשֶׁלְמֵי הָרְעָה
הַזֹּאת" בתיבה אחת. לעומת זה בקהלת פרק ח כתוב "בְּשֶׁל אֲשֶׁר
יַעֲמַל הָאָדָם" – בכתיבה נפרדת – של כתובה בפני עצמה.
ובכן פָּנִים לכאן ופָּנִים לכאן. חוקרי לשון סברו, שמוטב
לחכות לתגליות ארכיאולוגיות, ומהן נדע, איך כתבו את
המלה של למעשה. והנה באו התגליות, ושוב הספק עומד
בעינו. מצד אחד באיגרות בר־פוכבא אנו רואים, שהמלה
של נכתבת בפני עצמה. ולעומת זה בפתובות שבבית-שערים
(פמאה וחמישים עד מאתיים שנה אחרי כן) מלת של נכתבת
צמודה. והרי שוב פָּנִים לכאן ופָּנִים לכאן – ואין הכרע.

מה סיבת השינויים האלה? דומה, שלא קשה לנחש.
כידוע, למלה העברית של יש מקבילה בארמית, דִּי או דִּי.
למשל: "של כסף", "של זהב", "של נחשת" – בארמית שבדניאל
דִּי כֶסֶף, דִּי דָהָב, דִּי נְחָשׁ. והמלה הארמית הזאת, דִּי,

גם היא יכולה להיכתב בפני עצמה (כגון בארמית שבצורה
ושבדניאל); והיא גם יכולה להיכתב צמודה, כמו בארמית
המאוחרת שבתלמוד. והנה מה שאירע לדי אירע לשל.
בין האיגרות של בר-פוכבא יש גם איגרות ארמיות, ובהן
פתוב די, כמו במקרא, וכמובן, די נפרדת – וגם של נפרדת
באיגרות העבריות. לעומת זה, בפתובות שבבית-שערים,
שמקצתן פתובות ארמית, ויש בהן ד – הן פתובות בצמוד
(לא די, כמלה בפני עצמה, אלא ד כמו בתלמוד). ובכך ד
צמודה בארמית – וגם של צמודה בעברית. בקיצור, הפול
כמו בארמית: אם די נפרדת – גם של נפרדת. אם ד צמודה
– גם של צמודה. כך באות החפירות של הארכיאולוגים
ומסייעות לישב בעיות בתולדות הלשון.

ומכאן לעניין אחר בלשון. המלה הקצרה הזאת (כלומר
של) מלמדת אותנו, שהעברית שכתבו בבית-שערים לא
הייתה עברית מקראית, עתיקה ומסוגנת, אלא הלשון העברית
המקובלת בימים ההם: זו שאנו מכירים מן המשנה ומן התלמוד.
גם לא כתבו זאת, אלא זו. הנה דוגמה טיפוסית מסוגנום
העברי:

זו ארונו שלרבי הליל, בנו שלרבי לוי,
שעשה את המערה הזו

נשים לב לניסוח הזה. פעמיים של, פעמיים זו – אבל
את ה"א הידיעה אינם משמיטים, שלא כמו בימינו
בלי את ("שעשה מערה זו"), אלא לפי כללי היידוע העברי
"שעשה את המערה הזו"!

ומענייני דקדוק לשימושי ביטויים. במשלי פרק י' נאמר: "זכר צדיק לברכה (ושם רשעים ירקב)". במשך הזמן נהפך הפתגם הזה לאמירה שגורה אחר צדיק שמת. אבל אימתי הוצא מהקשרו ונהפך לביטוי של ברכה? כידוע, יש ביטויים דומים בבן-סירא, כגון: "יהי זכרם לברכה", "זכרו לטוב"; ואחרי כן בימי הביניים: "זכרם לחיי העולם הבא", "זיכרונו לברכה" וכדומה. חוקרים סברו, שגם הפתגם שבמשלי לא התחיל לשמש לצורך זה אלא מסוף ימי הגאונים. והנה נמצא הפסוק הזה כבר בבית-שערים. כגון: "הארון של פלונית בתו שלרבי יהושע, זכר צדיקים לברכה" - צדיקים בלשון רבים! שלא כמו במשלי. אבל גם בלשון יחיד: "זו ארונו של רבי גמליאל, בנו שלרבי אליעזר, שמת בן שבע עשרה שנה, זכר צדיק לברכה" - ממש כמו בעברית של ימינו. ובכן השימוש בפסוקים לא התחיל תמול שלשום, אלא כבר בימי התלמוד.

וביטוי אחר, המתהלך בזמננו על פלוני שמת ו"הובא למנוחות" - מאין הביטוי הזה למנוחות? והנה ליד קבר שבבית-שערים פתוב בפירוש: "מנוחתה שלקירא דומנה"; כלומר: מקום מנוחתה של הגבירה דומנה. מנוחה במשמע "מקום מנוחה". רק עכשיו אנו נזכרים, שבעצם בכל ספרותנו המלה מנוחה מצויה הרבה במשמע "מקום מנוחה". וכל מי שיעיין במילון הגדול של בן-יהודה ימצא שם שפע של דוגמות מן המקרא, מן התלמוד וימי הביניים. מנוחה במשמע "מקום מנוחה" אינה מליצה, אלא ביטוי פשוט, מטונימיה רגילה.

ואולם התגלית המאלפת ביותר המסבירה ביטויים עבריים הם שרידי המבנים היפים, שנחשפו על מדרוני הגבעה שמעל המערות מבחוץ. נמצא שם כעין אמפיתיאטרון קטן, ספסלי אבן חצובים בנויים לשם ישיבת קהל של יותר ממאה איש, כנראה לשם תלמוד תורה תחת כיפת השמים. מה שם נקרא למבנה הזה בעברית? מתברר, שלמבנה הזה קראו בית ועד, כלומר מקום להתעודות ביום הויכרון למותו של החכם, או בשלושים יום למותו. ביום כזה היו מושבים ישיבה (זהו הביטוי שבתלמוד: "מושיבים ישיבה") – לזכרו, ועוסקים בתורה. לפי ציורי השחזור היה בית הועד שעל גפי אחוזת הקבר חצוב בסלע, ובנוי ברחבות ובטעם טוב. הביטוי שבמשנה בית ועד אין פירושו בית דוקא, אלא, כאמור, מקום להתעודות. המלה בית – כמו בצירוף "בית הפליעה", "בית השרפה", "בית זרע" וכיוצא בזה, כלומר מקום.

וכך מתוך שני ספרים העוסקים בחפירות ובעתיקות למדנו כמה דברי לשון. המעניין שבדבר, שבדרך כלל המקורות שבספרותנו מצד אחד, והתגליות החדשות שבחפירות מצד אחר, משלימים זה את זה. אבל פעמים הם מוליכים שאלות חדשות, שלא קל להשיב עליהן. כמעט כל שורה עברית כתובה מן הימים ההם יש בה ללמדנו משהו בתולדות הלשון.